

Отже, Т.Шевченко цілком свідомо ставиться до питання нормування мови своїх творів. Характерні особливості цього нормування виразно засвідчують, що поет дивився на українську мову, по-перше, як на мову літературно опрацьовану, нормовану, по-друге, як на мову українського народу, мову національну.

Певна річ, роль Т.Шевченка як основоположника національної української літературної мови визначається не тільки його особистим баченням дотичних проблем, а й величчю його як поетичного генія, який вирішально впливав на суспільні, культурні і літературні процеси, на долю України і її народу. Проте й особисте бачення є виразним аргументом на користь згаданої ролі.

¹Ільїн В.С. Мова творів Т.Г.Шевченка // Курс історії української літературної мови / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1958. – Т. 1. – С. 112; ²Ілюстративний матеріал цитується за вид.: Шевченко Т. Повне збір. тв. – У 12 т. – К., 1989. – Т. 1; 1991. – Т. 2; ³Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 142; ⁴Там само. – С. 144; ⁵Див.: Передрієнко В.А. Іван Котляревський і староукраїнські мовні традиції ХУІІІ ст. // Укр. мова: З минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 3 – 6; ⁶Огієнко І. Цит. праця. – С. 142 – 144.

С.К.Росовецький, канд. філол. наук, доц.

“ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ” І “СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ...”: ТЕКСТОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Здавалося б, питання, поставлене ще 1935 року П.І.Зайцевим, нарешті вирішено. У першому томі нового академічного Повного зібрання творів Т.Г.Шевченка (1989) текст поезії “Стоїть в селі Суботові...” надруковано як заключну частину, рядки 500 – 547, поеми “Великий льох”¹. Але ж чи справді правильне рішення було тоді прийняте?

Опирається названа едиційна новація на аргументацію, дбайливо зібрану редактором тому В.С.Бородіним у відомій його монографії² 1971 р., при цьому спостереження дослідника поділяються на власне текстологічні та більш загальні, літературознавчі. Почнемо з перших.

В.С.Бородін цілком слушно зауважує: “Визначаючи склад “Великого льоху” за рукописом “Три літа”, необхідно брати до уваги не тільки текст, а й елементи його зовнішнього оформлення” (С. 171). Спираючись на аналіз цих останніх, дослідник постулює: “Щодо особливостей і характеру зовнішнього оформлення її тексту в альбомі “Три літа” містерія “Великий льох” (у складі її, пропонованому В.С.Бородіним. – С.Р.) не становить винятку з-поміж інших творів цієї збірки” (С. 173). Насправді, це не зовсім так – навіть коли прийняти текстологічну концепцію дослідника. Бо ж визначені ним самим особливості її зовнішнього оформлення – “позначення меж між ними (маються на увазі “окремі складові структурні розділи й частини”. – С.Р.) розчерками-кінцівками, відсутність відступів між розділами “Три душі”, “Три ворони” та “Три лірники” і, навпаки, наявність такої “прогалини” після розділу “Три лірники” перед фрагментом “Стоїть в селі Суботові” (С. 175) – об’єктивно є якраз доводом на користь традиційного погляду на склад поеми-містерії.

Розуміючи, мабуть, що саме тут хистке місце цієї частини його аргументації, В.С.Бородін, випереджаючи критику, кидається в контратаку. І намагається довести, що зовнішнє оформлення в альбомі “Три літа” “чітко відповідає особливостям внутрішньої архітекtonіки (?) твору, спирається на них і є, власне, їх зовнішнім виявом” (С. 175). Коли так, то постає питання, чому ж цей “зовнішній вияв”, коли він такий важливий, не відтворено в останньому академічному виданні? Що ж до самих цих “особливостей внутрішньої архітекtonіки”, то йдеться про те, що “три розділи поеми <...> – композиційно рівнозначні”, а “Стоїть в селі Суботові...” є “структурною частиною твору, що об’єднує розділи містерії в єдину ідейно-художню цілість (і об’єднує не механічно, а глибоким внутрішнім, ідейно-художнім зв’язком)” (С. 175). Перед нами, як легко помітити, типове “логічне коло”, бо за текстологічний аргумент нам видають спостереження, що впливають з гіпотези про співвідношення між текстами, котру, власне, і треба обґрунтувати.

Стосовно ж списку в альбомі поезії “Стоїть в селі Суботові...” В.С.Бородін намагається довести, начебто “ніщо в автографі, в його зовнішньому вигляді не вказує на те, ніби перед нами початок іншого, окремого твору” (С. 174). Почати з того, що дещо-таки вказує, а саме згадана

В.С.Бородіним "прогалина" перед текстом поезії. Про що мова? В автографі поеми кожний наступний її розділ починається на тій же сторінці, де закінчується попередній, у той час як "Стоїть в селі Суботові..." – на новій сторінці, при цьому останній розділ поеми закінчується майже по середині попередньої. Подивимося тепер, які аргументи на користь своєї гіпотези знаходить В.С.Бородін у зовнішньому оформленні рукопису. "Текст цей не має якогось окремого заголовка, ніяк не виділена його початкова буква..." (С. 174). Заголовок цей вірш тут справді не має – але ж так само, як і поезії "Заворожи мені, волхве...", "Чого мені тяжко, чого мені нудно...", "Не завидуй багатому...", "Як умру, то поховайте...", "Не женися на багатій...". Ці ж твори, за винятком останнього, не мають і наслідувань давнім ініціалам. Що ж тоді доводить відсутність заголовка та "ініціала" на початку "Стоїть в селі Суботові..."? Тому зрозуміло, коли сам В.С.Бородін абзацем (засіб "зовнішнього оформлення") виділяє наступний свій аргумент: "Дослідники-текстологи досі не звертали уваги на те, що фрагмент "Стоїть в селі Суботові" почато в альбомі "Три літа" не зі спуску, а згори сторінки, цілком так само, як і звичайну сторінку не на початку, а всередині твору". Ця деталь "не дозволяє сприймати текст "Стоїть в селі Суботові" як окремий, самостійний твір, оскільки, як зазначалося, за прийнятою поетом системою оформлення рукопису "Три літа", кожен новий, окремий твір неодмінно й без жодного винятку починається в альбомі зі спуску" (С. 174).

Коли б справді "неодмінно й без жодного винятку", було б над чим замислитися... Але ж сам В.С.Бородін визнає: "З дещо менших спусків почато лише вірші "Дівичії ночі" та "Маленькій Мар'яні" (С. 172). Не треба звертатися до рукопису, досить зазирнути до фототипічного видання збірки "Три літа", щоб пересвідчитися: зазначені поезії переписано взагалі без спуску, як і "Стоїть в селі Суботові...", при цьому верхній рядок (в обох випадках це заголовок) розташовано якраз на лінії верхнього рядка попередньої сторінки. Далі, спостереження В.С.Бородіна мало б доказовість, коли б великий спуск у рукопису виконував лише одну функцію – означення початку твору. Ба ні... Ось у середині тексту поеми "Наймичка" фрагмент "Був собі дід та баба...", на відміну від інших, виділених рисою, або двома, або маленьким пробілом, починається зі спуску

ску; те ж саме спостерігаємо в списку поеми "Сліпий"³. Узагалі ж, як бачимо, жоден із зазначених В.С.Бородіним елементів "зовнішнього оформлення" в альбомі послідовно для відокремлення творів не використовується.

Вагомішим аргументом на користь поєднання поеми та поезії в один твір є той факт, що у збірнику вони мають на двох одну дату й одну вказівку на місце написання. В.С.Бородін зазначає: "Розчерк-кінцівка після третього розділу датою не супроводжується, з чого й випливає, що він вказує саме на кінець розділу "Три лірники", а не всього твору". Цю функцію виконує не він, «а такий же, тільки більший та енергійніше зроблений розчерк після фрагмента "Стоїть в селі Суботові", розчерк, під яким, як і під кожним твором у даній збірці, зазначено дату й місце написання поеми-містерії: "21 октября 1845 Марьинское"» (С. 174). Знову, як бачимо, постулюється те, що треба ще доводити. "Розчерки" ж, точніше, відповідники кінцівок у давніх рукописах і стародруках, розставлено так хаотично (див. про це: С. 173-174), що обговорювати проблему, який з них і де "більший та енергійніше зроблений", не має сенсу. Є й неточності. Насправді у збірці позначки про час і місце створення відсутні також після "Молитви Ієремії пророка", котру сам В.С.Бородін друкує як окремий твір у розділі "Творчі заготовки. Плани" (Т. 1. – С. 286; тут незрозуміло чому "Иеремии"); згаданою позначкою супроводжується цикл "Псалми Давидові" як ціле, а не кожний переклад-переспів окремо. Далі, оскільки датовані тексти (а серед них кілька поем) позначено кожного разу, за одним винятком, лише як створені за один день, природним буде припустити, що інколи йдеться про дату закінчення твору. (Щодо російських повістей, датованих у такий самий спосіб ("Наймичка", "Капитанша", "Прогулка с удовольствием и не без морали"), це вже, зрозуміло, не припущення). Згаданий же виняток у збірці "Три літа" – поема "Єретик" [в автографі – "Єретик (Шафарикові)"], де присвята (87 рядків) і основний текст (374 рядки) мають окремі дати. Таким чином, датування в збірці доволі примхливе, а дата після "Стоїть в селі Суботові..." за умови відсутності її після "Великого льоху" може мати кілька пояснень, і найпростіше з них передбачає довіру авторові тексту: дата і місце написання, зазначені Шевченком після поезії, до поезії лише він і відносив, поема ж з

якихось причин залишилася у цьому автографі недатованою і нелокалізованою.

Це пояснення, котрого притримувався й такий авторитетний шевченкознавець, як Ю.О.Івакін⁴. Довіряти тут автографові змушує нас свідчення рукописних списків поеми, які походять від тих її текстів, що їх поет давав переписувати своїм знайомим до арешту. Із інформації, поданої В.С.Бородіним, випливає, що повних із них два – В.М.Білозерського, відібраний під час арештів членів Кирило-Мефодіївського товариства, та І.М.Лазаревського, кінця 50-х років XIX ст. (Т. 1. – С. 495). В обох списках (як, зрештою, і в рукописних фрагментах) дату і місце створення поеми не позначено; точніше, в списку І.М.Лазаревського не було позначено до перегляду його Шевченком. Це є важливим свідченням на користь того, що до заслання сам автор поеми відповідної позначки після неї не робив.

Натомість після заслання, прочитавши та подекуди виправивши список І.М.Лазаревського, Шевченко, як відомо, відчув потребу локалізувати та датувати його, дописавши: "Миргород. 1845". На думку В.С.Бородіна, "встановлена з пам'яті, ця вказівка на Миргород як місце написання містерії не може вважатися цілком точною" (Т. 1. – С. 494)⁵. Чому ж? Навпаки, коли вже вибирати між позначками, поставленою після "Стоїть в селі Суботові..." та доданою Шевченком у списку поеми, що належав І.М.Лазаревському, ця остання виглядає достовірнішою. По-перше, не будемо забувати, що перша позначка стосується все ж таки вірша, а не поеми, і можна лише припускати, що вона, "очевидно, спільна для обох творів"⁶, друга вже прямо віднесена автором до поеми. По-друге, нагадаємо про лист Шевченка з Миргорода до А.Г. та Н.Я.Родзянок, датований "1845. Октября 23". Поет повідомляє: "С того времени, как приехал я в Миргород, ни разу еще не выходил из комнаты... <...> Я страшно простудился, едучи с Хорола..."⁷. За спогадами А.О.Козачковського, у котрого в Переяславі з кінця жовтня поет гостював і лікувався від тієї ж хвороби, Шевченко працював тоді над віршами ранком, але не дуже й зрання: "У жовтні того ж року Шевченко приїхав до мене знову хворий... Уранці він звичайно писав, зовсім не прагнучи залишатися наодинці. <...> Вечір минав у розмові, що тривала майже завжди години до другої"⁸. Коли 21 жовтня Шевченко написав "Стоїть в селі Суботові..." (а нам кажуть, ще й

"Великий льох"), виїхати з Мар'їнського він за нормальних умов мав уже наступного ранку, 22 жовтня: увечері тоді в дорогу не вирушали, і коли влітку того ж самого року Шевченко серед ночі щез з маєтку А.Г.Родзянка в селі Веселий Поділ, то мав для цього незвичного вчинку поважну причину, що її син господаря пам'ятав і через сорок років⁹; про якийсь конфлікт поета із власником Мар'їнського, О.А.Лук'яновичем, відомостей не маємо. Зрозуміло, коли б із цього села поет подався би на-впростець до Миргорода (близько 12 кілометрів), могло би й обійтися без дотримання ритуалів від'їзду (проводи, виїзд "рано-вранці"), але ж з листа до А.Г. та Н.Я.Родзянок випливає, що до Миргорода з Мар'їнського Шевченко їхав через Хорол, де, на думку укладачів "Шевченківського словника", тоді "побував"¹⁰. Героїня його російської повісті "Близнецы" розповідає про свою подорож з Переяслава до Полтави: "В Хоролі теж ночували... Проснулася уже в Вишняках за Хоролом. Там-то ми і ночували, а не в самому Хоролі"¹¹. На відміну від героїні повісті, котра, "признаться, его и не видела, какой он там той Хорол", Шевченко описав місто у своїх "Археологічних нотатках" (жовтень 1845 – квітень 1846). Про те, що в ту поїздку він таки зупинявся в Хоролі, свідчить і форма його згадки про це місто-"станцію" в цитованому листі: "едучи с Хорола". В усякому разі, на шляху з Мар'їнського до Миргорода через Хорол треба було подолати не менше як 75 кілометрів. Оповідач "Прогулки с удовольствием и не без морали" шлях такої самої довжини, від Києва до Білої Церкви, долає, "на тройке добрых почтовых коней", виїхавши "поутру рано", а приїхавши "уже ночью". То ж можна зрозуміти, чому П.В.Жур в узагальнюючій статті зазначає: "23.X він (Т.Г.Шевченко. – С.Р.) повернувся до Миргорода"¹². Але з цією датою повернення до Миргорода неможливо погодитися, коли, приймаючи дату після "Стоїть в селі Суботові...", водночас довіряти написаному поетом у листі до А.Г. і Н.Я.Родзянок. Зацитуймо тепер повніший текст: "С того времени, как приехал я в Миргород, ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать. Если бы не библия, то можно бы с ума сойти. Я страшно простудился, едучи с Хорола, и верите ли, что знаменитый Миргород не имеет ни врача, ни аптеки, а больница градская красуется на главной улице. <...> Пробовал было стихи писать, но такая дрянь полезла с пера, что совестно

в руки взять. Дочитываю библию, а там... а там... опяť начну". Ми знаємо, що в Миргороді у П.М.Шершавицького поет жив уже на початку жовтня, а тут йдеться про його перебування в того ж знайомого після повернення з Мар'їнського. Проте і зміст, і тональність ламентаций листа свідчать, що мова про події не одного, а кількох днів: за день – два хвороби не можна так знудитися, коли й Біблія під рукою, і можна "вірші писати"; та й церковнослов'янську Біблію не перечитаєш за день чи два... Отож маємо дилему: або інформація листа не є правдивою, або з Мар'їнського Шевченко виїхав кількома днями раніше 21 жовтня, то ж і позначка після "Стоїть в селі Суботові..." в альбомі "Три літа" не є точною щодо дати, в усякому разі.

Із суто археографічного погляду позначка в листі викликає більше довіри: вона виникла водночас із листом, а в альбомі позначка з'явилася у кінці 1845 р. або на початку 1846 під час переписування туди вірша з рукопису, що до нас не дійшов; тоді й міг поет помилитися на кілька днів, адже це психологічно легше припустити, аніж помилку в позначенні місця написання. Що текст поезії до переписування його до альбому "Три літа" не мав позначки про дату й місце його створення, опосередковано свідчать її окремі списки й першодрук 1861 р. Що ж до листа, то його люб'язності й ритуальне письменницьке самоприниження не можуть, звичайно, сприйматися як цілком щирі, але навіщо було б Шевченкові вводити адресатів в оману щодо своєї хвороби та обставин її виникнення?

Тепер повернімося до позначки "Миргород. 1845", зробленої Шевченком у кінці списку "Великого льоху", котрий належав І.М.Лазаревському. Повторимо, що дата, яку поет, не покладаючися на пам'ять, виставив обережно, повним роком, не може викликати заперечень. Що ж до місця написання, то мене дивує сміливість текстолога, дозволяючого собі саме в даному випадку поправити автора. Адже, на відміну від дат, саме обставини, в яких створюються тексти, добре западають у пам'ять їхнім творцям. А обставини перебування у Миргороді не могли не запам'ятатися Шевченкові: хвороба, що самотній і безпритульній людині завжди підкреслює її самотність та безпритульність; неможливість лікування; відсутність лектури; господар, згаданий дрібний миргородський чиновник канцелярії предводителя дворянства П.М.Шершавицький, котрий не ті-

льки не мав бібліотеки, але й не був таким приємним і освіченим співрозмовником, як О.С.Афанасьєв-Чужбинський, А.О.Козачковський – та навіть уже згадувані А.Г. і Н.Я.Родзянки, бо ж їм поет не з однієї ж люб'язності поскаржився: "Много бы я дал хоть за один час беседы с вами, но увы, настали дни, дни испытаний". Та й хіба сорокап'ятирічний чоловік у розквіті свого інтелекту забув би про такий важливий факт, як місце, де було створено "Великий льох", лише через 15 років? Майже водночас згадував найдрібніші деталі власних подорожей Україною в російських повістях і у "Щоденнику", а про те, де написав один з найкращих своїх творів, забув? До того ж ішлося про твір не лише один з найкращих, а й ще не надрукований, тобто такий, що потребує найбільшого про себе піклування автора, об'єкт його постійного занепокоєння, адже альбом "Три літа" був у полоні в "Ш отделении"... Останній психологічний момент не варто недооцінювати.

Докладніше зупинімося на проблемі датування та локалізації двох текстів, аби продемонструвати її складність – і ступінь вагомості тих аргументів, що їх висуває В.С.Бородін на захист своєї концепції. Як легко впевнитись, власне, текстологічних серед них поки що не було. Тепер подивимося, чим із текстологічного боку підтримується традиційне розуміння "Великого льоху" та "Стоїть в селі Суботові..." як двох окремих творів. Ситуація складається парадоксальна. Захисникові традиційного погляду на співвідношення зазначених текстів не треба спеціально збирати матеріал – усі, власне, текстологічні спостереження, зосереджені в коментарі до "Великого льоху" останнього академічного видання, працюють проти концепції В.С.Бородіна. Почати з того, що серед списків поеми, які належали сучасникам Шевченка, а також узагалі відомих у науці, немає жодного, котрий підтвердив би припущення, що автор і читачі бачили в поемі-містерії та поезії "Стоїть в селі Суботові..." один твір. Натомість про традиційне розуміння ними обсягу поеми-містерії свідчать усі повні списки обох творів. До таких списків "Великого льоху" відносимо вже згадані списки В.М.Білозерського, І.М.Лазаревського, а також І.П.Левченка (1865). Усіх їх В.С.Бородін називає "неповними", бо вони не містять "Стоїть в селі Суботові...". Найважливішим із них є список І.М.Лазаревського, зроблений "з невстановленого неповного й недоско-

налого списку (рядки 1 – 399, без епіграфа)" (Т. 1. – С. 495. У тексті коментаря тут помилка: треба було "рядки 1 – 499", або повний текст без епіграфа – і без "Стоїть в селі Суботові...").

Цінність списку І.М.Лазаревського полягає насамперед у тому, що він, як уже зазначалося, був уважно виправлений Шевченком. Характер та інтенції цієї правки В.С.Бородін розкриває таким чином: "Переглядаючи його після повернення з заслання, Шевченко зробив численні виправлення, частину спотворень усунув, частково відновив варіанти збірки "Три літа", подекуди створив нові, проте, зроблені з пам'яті, ці правки не усунули всіх спотворень і відмін від тексту збірки "Три літа" (Т. 1. – С. 495). Неначе поет поділяв переконання сучасного текстолога, що "єдиним досконалим і автентичним текстом "Великого льоху" <...> є автограф у збірці "Три літа" (С. 166) ... Насправді ж В.С.Бородін суттєво спрощує "текстологічну концепцію" самого Шевченка щодо творів, автографи котрих після заслання стали для нього недосяжними – як-от, наприклад, ще поеми "Єретик (Шафарикові)". Коли є аксіомою, що поет "не переставав шліфувати й удосконалювати свої твори до кінця життя"¹³, було б наївно думати, що втрачені тексти він намагався лише реставрувати. Але ж В.С.Бородін, хоч і згадує, що Шевченко у списку І.М.Лазаревського "подекуди створив нові" варіанти, сприймає їх чомусь, як "зроблені з пам'яті"...

Щоб показати хибність такої інтерпретації В.С.Бородіним отих нових читань, наведу за його виписками (Т. 1. – С. 383 – 385) деякі з них – і лише такі, де Шевченко правив "автентичний текст", що збігається з автографічним в альбомі "Три літа".

Збірка "Три літа"

Список І.М.Лазаревського

Ми тепер душі, а не люди

Ми пташки-душі, а не люди

Та вповні шлях і перейшла

Та вповні шлях перейшла їм

До хатини... а він мені

Повз хатини... а він мені

... як цар вийшов,

Цар поїхав в Московщину,

Мене поховали

І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері

Голодна вовчиця!...

Є чим поживиться?

Із шведською приблудою...

Тойді б разом дві руїни
В "Пчеле" описали...

та виспимось.

І я кажу, – помолимося
Та будемо спати.

Вони б ще здалися.
Засміялись... А ісправник

Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді.

Мене поховали

І, показала
На галеру золотую.
Он глянь лиш, – сказала
Мов будинок пливе... А в галері

Львичище!...

Є на що дивиться?

З Мазепою приблудою!

Тойді б собі дві руїни
Разом розкопали

Ляжмо трохи спати.

День великий – ще будем співати.
І я кажу, – обісіє
Ще й удень співати. –

Вони б ще здалися
Кому-небудь... А ісправник

Отак-то льох і Богдан той
Стали їм в пригоді.

Зрозуміло, не можна тепер з абсолютною впевненістю встановити, в яких випадках Шевченко свідомо правив свій власний попередній текст, а коли все ж таки гадав, що виправляє його викривлення переписувачем. Не справа текстолога у випадку подібної авторської правки оцінювати її слушність, але вже перше з наведених тут виправлень – поява "душі-пташки" – повертає образ до його фольклорної першооснови; як курйоз можна відзначити, що це читання було перенесене до основного тексту поеми в першому томі академічного десяти томника 1939 – 1964 рр. Далі, незначна, здавалася б, заміна "до хатини" на "повз хатини" змінює міза-

нсцену епізоду з Петром I: дівчина не живе в тій хаті, де зупинився московський цар, і тому провина її підкреслюється. Уведено пряму мову, загострено характеристику Катерини II, Карла XII замінено на Мазепу, а сатиричну згадку про часопис "Пчела", що в кінці 50-х років втратила вже свою гостроту, усунено тощо.

Проте наше завдання було не аналізувати ці Шевченкові новації, а лише задемонструвати їхній свідомий та творчий характер. Поет готував текст для наступних генерацій, сподіваючись (і сподівання ці виправдились), що у братів Лазаревських зроблене ним не загубиться. Задамо тепер собі питання: а як повівся би Шевченко, коли б восени 1845 року вважав "Стоїть в селі Суботові..." за невід'ємну частину, епілог "Великого льоху", а через 15 років у списку, що потрапив йому до рук, не побачив би цього фрагмента? Ми знаємо, як довго і вперто розшукував він втрачену другу частину "Єретика" (див. коментар до поеми: Т. 1. – С. 489 – 490). Не підлягає сумніву, що поет почав би довідуватися, чи не залишився у кого список втраченого епілогу "Великого льоху". Цього не відбулося. І саме тому, мабуть, що в даному випадку пошуки не були потрібні. У збірці, що належала Л.М.Жемчужникову, а потім опинилася в О.Я.Кониського, були окремо переписані й "Великий льох", і "Стоїть в селі Суботові...". Шевченко переглядав цей рукопис уже після заслання. Є свідчення О.Я.Кониського: "... в манускрипті, який був у мене в руках і на якому є поправки, зроблені рукою автора, стоїть Суботів (назва)" (цит. за: Т. 1. – С. 495). Навіть судячи з того, що збереглося в архівах, списки крамольної поезії доволі широко розходилися тоді серед української громадськості. Знову звернімося до зібраних самим В.С.Бородіним матеріалів. Якийсь автограф поезії "Стоїть в селі Суботові..." належав "Орловій (родичці В.М.Рєпніної)", з нього "на початку ХХ ст. зробив список О.І.Маркевич"; «1865 р. Д.Демченко переписав до укладеного ним у Києві рукописного "Кобзаря" рядки під назвою "Великий льох" та рядки під назвою "Суботів..."», при чому в збірці між цими уривками переписано інші поезії; "Уривок під назвою "Суботів" переписано до рукописного "Кобзаря", укладеного у Катеринославі невідомою особою протягом 1863 – 1867 рр."; "Вперше надруковано <...> "Стоїть в селі Суботові..." за нез'ясованим джерелом у газеті "Dziennik Literacki" (1861. – N 62. – С. 495-

496; публікація, ймовірно, П.Свенціцького) і незабаром під назвою "Суботів" у журналі "Основа" (1862. – N 7. – С. 6–7). 175– 399-й рядки (треба: 175 – 499. – С.Р.) вперше надруковано за невідомим джерелом у журналі "Правда" (1869. – N 2 – 3. – С. 12 – 16)" (Т. 1. – С. 495).

Отже, у сучасній Шевченкові рукописній традиції його позацензурних творів, продовженій у перших виданнях за кордоном, поезія "Стоїть в селі Суботові..." поширювалася лише як твір окремий, незалежний від містерії "Великий льох". Саме це сприймання поезії, як і назву її ("Суботів"), котра зустрічається в більшості окремих списків, Шевченко авторизував, не зробивши відповідних виправлень у збірці, що належала Л.М.Жемчужникову. Більш того, є підстави думати, що назва "Суботів" тому й не викликала заперечення у поета, що належала саме йому. Зрозуміло, епілог містерії "Великий льох" не міг би отримати такої назви.

Цікаво, що В.С.Бородін, захищаючи свою концепцію, спирається на принцип останньої авторської волі: "Непорушність останньої волі автора щодо створеного ним тексту – основна засада наукової радянської текстології" (С. 169). Тут не місце згадувати, в який саме спосіб "наукова радянська текстологія" реалізувала цей принцип, а також для міркувань щодо пов'язаної з цим принципом проблематики. Проте варто зазначити, що саме в текстологічній концепції В.С.Бородіна якраз останню авторську волю великого поета було порушено – і неодноразово. Не маючи для того належної аргументації, дослідник відкидає останню авторську вказівку на час і місце створення поеми та авторське визначення обсягу поеми в списку І.М.Лазаревського, ігнорує проблему поетових виправлень у цьому списку, котрі об'єктивно становлять, подобається це нам чи ні, втілення останньої авторської волі. В.С.Бородін навіть не ставить питання про участь Шевченка у започаткуванні окремішньої рукописної традиції поезії "Стоїть в селі Суботові...", про вірогідність автентичності її назви "Суботів".

Нам залишилося розглянути позатекстологічні, літературознавчі аргументи "за" і "проти" текстологічної концепції П.І.Зайцева-В.С.Бородіна. Сам П.І.Зайцев, окрім відсутності при поемі "дати", висував її "також і з огляду на зміст. Підтверджує це й ритміка цієї поезії: вона така сама, як і "Вел[ликого] льоху"¹⁴. Із ритмікою справа не така проста¹⁵, до змісту ми ще повернемося. О.І.Білецький у своїй відомій доповіді

1957 року привів лише такий аргумент: "Побудова поеми троїста: 1) три душі (174 рядки); 2) три ворони (193 рядки); 3) три лірники (138 рядків). Закінчення (або епілог) складається з 47 рядків. Можна говорити не тільки про продуману зовнішню симетрію, але й про симетричне розміщення змісту"¹⁶. Але ж це спостереження може бути поширене й на архітектоніку поеми в її традиційному обсязі, при цьому задум поета виглядає своєріднішим, а втілення його – послідовнішим: розпачливо-містичний пафос "Трьох душ" змінюється у "Трьох воронах" гнівно-сатиричним, а в "Трьох лірниках" – гротескно-жартівливим. І коли вже йти за зовнішнім оформленням списку поеми в альбомі "Три літа", варто згадати, що там у третьому розділі, як на це звернув увагу В.С.Бородін, розчерком-кінцівкою "відмежовано першу, діалогічну його частину (рядки 370–439) від другої, розповідної частини (рядки 444 – 499)" (С. 174). Оці останні рядки і є справжній фінал поеми – яскраво сатиричний, приземлений, у міру цинічний. Таким чином, архітектоніка поеми-містерії відтворює поступове зниження її тональності.

У свою чергу, В.С.Бородін переконливо демонструє "ідейні зв'язки" поеми-містерії з поезією "Стоїть в селі Суботові...", проте інтерпретує їх дещо спрощено. Ось він указує на "перегук" зі сценою розкопок у поемі-містерії такого фрагмента поезії:

Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що за труди не знаходять!
Отак-то, Богдане!

Ці рядки не лише "явно перегукуються" із відповідними рядками поеми, а й просто повторюють їхній зміст (або ж навпаки!). Проте навіщо було б це робити поетові усередині справді глибоко продуманої та вивіреної структури його містерії? Далі, якимось не звертають увагу, що в поезії це єдина – і принагідна – згадка про льох у суботівській резиденції Богдана Хмельницького, а в центрі ідейного задуму – зовсім інша "домовина України" – Іллінська церква у тому ж Суботові. У "Великому льосі" ж навпаки, уже ця "стара церква" згадується тільки в перших рядках.

На перший погляд, переконливо звучить таке міркування В.С.Бородіна: "Жанрово-естетична природа містерії "Великий льох", од-

ного з найоригінальніших творів Шевченка, така, що ідейні мотиви, втілені в алегоричних та ірреальних образах і алегоричних сюжетних колізіях, потребували трансплантації в світ реальних понять та вимірів, свого роду "перекладу" мовою мистецтва іншого поетичного роду – публіцистичної поезії, де в силу вимог самого жанру думки автора, його вихідні позиції виявляються найбільш чітко" (С. 180). Проте чи справді у Шевченка виникла така творча потреба? По-перше, якийсь "переклад" зашифрованого ідейного змісту поеми на "мову" більш реальну вже відбувся, як зазначалося, в останньому розділі та фіналі поеми-містерії. По-друге, дуже важко уявити собі внутрішні, творчі причини та стимули, що могли б змусити поета, котрий щойно створив досконалу, притемнену і зашифровану¹⁷ систему художнього втілення певної ідеології, відразу ж і всередині твору переповісти його зміст у жанрі "публіцистичної поезії" – не кажучи вже про те, що таке переповідання відчутно зруйнувало би жанрову своєрідність поеми-містерії... Із цього погляду поезія "Стоїть в селі Суботові..." природніше виглядала б як перший емоційно публіцистичний відгук на події, що відбулися на розкопках у Чигирині, а поема-містерія – як уже пізніше, філософськи-містично осмислене та художньо-вивершене втілення викликаних тією ж подією думок. Однак припустимо, що В.С.Бородін тут правий. Припустимо, що поета і справді не задовольнила історіософська притемненість (як на наш погляд, так доволі прозора) кінцівки поеми-містерії, котра неначе з висоти історії кидає погляд на дрібну, плачу й сміху варту, метушню на колишній Богдановій садибі:

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

Припустимо, що Шевченко і справді відчув бажання (хай з метою ліпшої пропаганди своїх поглядів) втілити ще раз ці ж думки в жанрі "публіцистичної поезії". Чи не природніше було б для нього тоді реалізувати такий задум у новому творі?

Насамкінець замислимося, заради чого В.С.Бородін, прийнявши текстологічну концепцію П.І.Зайцева – О.І.Білецького, так уперто ігнорує безперечні факти, що свідчать проти неї. Нагадаємо, що П.І.Зайцев вис-

ловив своє припущення в обережній формі, і як текстолог-практик дотримувався традиційного розмежування двох творів. О.І.Білецький, виконуючи компартійне "соціальне замовлення", намагався інтерпретувати "Великий льох" як твір соціально-визвольний. Натомість В.С.Бородін є професійним шевченкознавцем і професійним текстологом. Невже він спалив стільки пороху лише для того, щоб зменшити на одиницю перелік Шевченкових творів, котрі крамольно суперечать "Постанові ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією"?

Думається, що в майбутньому варто було би друкувати дві редакції містерії – за альбомом "Три літа" та за списком І.М.Лазаревського (з необхідними кон'ектурами), поезія ж "Стоїть в селі Суботові..." заслуговує на спеціальне текстологічне дослідження, об'єктивне і неупереджене.

¹Шевченко Тарас. Повне збір. тв.: У 12 т. / За ред. Є.П.Кирилюка та ін. – К., 1989. – Т. 1. – С. 221 – 233 (тексти поеми та вірша), 382 – 385 (варіанти до поеми), 494 – 497 (коментар). При подальшому цитуванні том і сторінки цього видання позначаються у тексті. Коментар до "Великого льоху" (в обсязі тексту, прийнятому видавцями) не є підписаним. Як "складачів та авторів коментарів" тут названо, окрім В.С.Бородіна, ще М.М.Павлюка, В.Л.Смілянську, Н.П.Чамату, В.Є.Шубравського (С. 4, 527). Оскільки ж цей коментар повторює (інколи текстуально) та доповнює аргументацію, наведену В.С.Бородіним у монографії 1971 р. (див. нижче), не робимо, мабуть, великої помилки, вбачаючи й тут авторство цього дослідника та полемізуючи саме з ним. Дивує, до речі, навіть було застосовувати отой тоталітарний принцип "колективної відповідальності"? У світі так не роблять; ²Бородін В.С. Над текстами Т.Г.Шевченка. – К., 1971. – С. 166 – 181. Далі сторінки позначаємо в тексті; ³Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843 – 1845 років. – К., 1967. – А. 23 зв., 52; ⁴Івакін Ю.О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964. – С. 279; ⁵У цитованій монографії В.С.Бородін оспорував і "дату" (С. 166), що, мабуть, слід розглядати як непорозуміння; ⁶Шевченківський словник: У 2 т. / Відп. ред. Є.П.Кирилюк. – К., 1977. – Т. 2. – С. 242; ⁷Шевченко Тарас. Повна зб. тв.: У 3 т. / Ред. О.І.Білецький – К., 1949. – Т. 3. – С. 289; ⁸Цит. за перекладом у кн.: Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах / Авт.-упоряд. тексту В.О.Шевчук. – К., 1993. – С. 322; ⁹Родзянко Г. Неизданное письмо Т.Г.Шевченка к А.Г. и Н.А.Родзянко // Южный край. – 1887 – 15 дек.; ¹⁰Шевченківський словник. – Т. 2. – С. 325; ¹¹Шевченко Тарас. Повна зб. тв.: У

3 т. – Т. 2. – С. 333; ¹²Жур П.В. Подорожі Т.Г.Шевченка на Україну // Шевченківський словник. – Т. 2. – С. 117; ¹³Бородін В.С. Творчий процес Шевченка-письменника // Там само. – Т. 2. – С. 258; ¹⁴Див.: Повне вид. тв. Тараса Шевченка. – Варшава; Львів, 1935. – Т. III. – С. 226; Цит. за: Бородія В.С. Над текстами Т.Г.Шевченка. С. 167–168; ¹⁵Див.: Костенко Н.В. Метричний довідник до віршів Тараса Шевченка. Метод. посібник з курсу віршознавства. – К., 1994. – С. 10, 30; ¹⁶Білецький О.І. Ідейно-художнє значення поеми "Великий льох" // Білецький О.І. Збір. праць: У 5 т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 245; ¹⁷Про деякі фольклорно-традиційні витоки цієї зашифрованості див.: Росовецький С. Жанр бунтарський, патріотичний. Східнослов'янська "потаємна новина" на прикладі поем "Сон" ("У всякого своя доля...") та "Великий льох" // Слово і час. – 1993. – N 1. – С. 45 – 47.

М.Ів.Сєрока, канд. філол. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Так! Тарас Шевченко – український геній, поет і пророк. Але в дечому він складний і неоднозначний – підтвердженням чому може бути значна кількість наукових праць, в яких його постать характеризується не тільки по-різному, але й цілком протилежно, виключаючи оцінки один одного. Традиційно дослідження про Шевченка ділили на 1) ідеологічні (радянські, націоналістичні) – досить заідеологізовані, в яких вишукувалося те, що можна було якось убгати в рамки ідеологічного замовлення; 2) славо-співні – в яких ставилася мета передусім уславити поета; 3) об'єктивні, наукові – в яких його творчість розглядалася більш-менш об'єктивно, неупереджено. В деяких питаннях представники різних шкіл зближувалися, як-от: любов Тараса Шевченка до України. Але в багатьох моментах їхні позиції розходилися, насамперед у питаннях релігійності. Як так могло статися, що Шевченко, традиційно потрактований як глибоко релігійний поет, раптом для радянських шевченкознавців зробився атеїстом? Відкидаючи атеїзм Шевченка, ми, проте, спробуємо проаналізувати його атеїзм з іншого погляду, а саме: народної релігії (синтез язичництва і хри-

Київський університет імені Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць,
присвячений 185-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка**

Київ
Видавничий центр
"Київський університет"
1999